

АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ Й ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

У статті аналізується український етнокультурний розвиток та етнічні процеси у другій половині XVI ст. Охарактеризовано наукові напрацювання із зазначеної тематики. Доведено спільність походження українців. Розкрито особливості функціонування тогочасної української мови. Показано перебіг формування етнічних земель українців. З'ясовано вплив православної християнської віри на етнокультурні процеси. Осмислено становлення етнічної ідентичності, самосвідомості, пам'яті і самоназви народу і країни. Проаналізовано вплив українського етнокультурного розвитку й етнічних процесів другої половини XVI ст. на утвердження у життєдіяльності українського етносу цілісно етнокультурного комплексу.

Ключові слова: Україна, українці, український етнос, український етнокультурний розвиток, етнічні процеси, мова, територія, традиційна культура.

Загальновідомо, що однією із базових засад українства є українська етнічна ідентичність (самобутність, тотожність тощо) – усвідомлення українцями своєї приналежності до українського етносу через ототожнення базових характерних чинників свого духовного світогляду і матеріального добробуту з численними ознаками й складниками української етнічної спільноти. У свою чергу, головними етновизначальними рисами українського народу є: спільність походження, мовна єдність (функціонування в його середовищі рідної української мови), наявність власної споконвічної етнічної території, самобутня духовна і матеріальна традиційна культура, релігійність, збереження й існування самосвідомості, етнічної пам'яті, самоназви, менталітету, стереотипів поведінки тощо. Всі ці елементи є складовими українського етнокультурного комплексу й творяться в процесі тривалого у часі і просторі етнокультурного розвитку України й українців.

Мета дослідження полягає у здійсненні аналізу українського етнокультурного розвитку й етнічних процесів у другій половині XVI ст. Для досягнення поставленої мети є доцільним вирішення таких дослідницьких завдань: стисло охарактеризувати наукові напрацювання з цієї тематики; лаконічно окреслити спільність походження українців; розкрити особливості функціонування тогочасної української мови; показати перебіг формування етнічних земель українців; з'ясувати вплив православної християнської віри на етнокультурні процеси; розглянути розвиток традиційної української культури загалом і мілітарної зокрема; осмислити становлення етнічної самобутності й самосвідомості; підвести підсумки дослідження.

Ця праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи «Україна й українство в етнокультурних процесах світу».

Наукова література, присвячена українському етнокультурному розвитку й етнічним процесам другої половини XVI ст. є достатньо великою.

Загалом, в історіографічному дискурсі цієї проблеми можна умовно виділити три етапи – перший (середина XIX – початок XX ст.), другий (20–80-ті рр. XX ст.); третій (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.).

Перший етап відзначається появою праць, які в яких розпочинаються перші спроби осмислити український етнокультурний розвиток першої половини XVII ст. (це напрацювання Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, А. Скальковського, М. Костомарова, Д. Яворницького, В. Антоновича, І. Каманіна, М. Грушевського, О. Єфименко, М. Аркаса, Я. Новицького та ін.)

Другий етап характеризується збільшенням праць, в яких аналізується український етнокультурний розвиток й етнічні процеси козацької доби. Разом з тим, треба наголосити, що в СРСР праці дослідників піддавалися цензуруванню і лише вчені, які мали можливість працювати за його межами (на Західній Україні 20–30-тих років XX ст. чи українські діаспорні вчені) змогли об'єктивно здійснювати аналіз цієї проблеми.

Зокрема це праці радянських вчених (Д. Багалія, К. Гуслистою, О. Апанович, В. Голобуцького, та ін.), та дослідження науковців за межами СРСР (Н. Полонської-Василенко, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, Н. Короля, І. Рибчина, О. Барана, Л. Винара, О. Субтельного та ін.).

Третій етап відзначається солідним (у порівнянні з попереднім періодом) збільшенням (кількісним і якісним) напрацювань, присвячених аналізу цієї проблеми. Зокрема, це праці О. Апанович, В. Голобуцького, Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича С. Плохія, В. Марочкина, В. Щербака, В. Смолія, В. Степанкова, О. Гуржія, Л. Залізняка, В. Барана, В. Борисенко, В. Капелюшного, В. Шевчука, П. Саса, Г. Скрипник, В. Скляра, М. Тиводара, С. Макарчука, М. Поповича, А. Коцура, В. Коцура, В. Горобця, Т. Чухліба, Н. Яковенко, В. Балущка, Ю. Мицика, Є. Луняка та ін.

Незважаючи на наявні праці, ця проблематика потребує подальшого наукового опрацювання.

Український етнокультурний розвиток це довготривалий історичний процес під час якого зароджується, формується і розвивається цілісний етнокультурний комплекс прямо й опосередковано, пов'язаний зі спільними походженням українців, функціонуванням їх рідної мови, творення етнічної території, побутування традиційної української культури, утвердженням православної християнської віри, збереженням самосвідомості, етнічної пам'яті, самоназви, менталітету, стереотипів поведінки тощо.

Етнічні процеси – це послідовні зміни, що відбувалися і будуть відбуватися з українським народом упродовж всього його розвитку й існування як самодостатньої етнічної спільноти. Вони безпосередньо пов'язані з етногенезом українців. На нашу думку, спільність походження українського етносу бере свій початок в середині I тис. н. е., а саме в кінці IV–V ст., як наслідок Великого переселення народів. Протягом VI–VIII ст. розпочинається тривалий процес зародження українського етносу на його споконвічних етнічних землях, частина з яких була, ймовірно, слов'янською прабатьківщиною. У IX ст. започатковується формування українського народу. У X–XII ст. завершується і остаточно формується український етнос¹. У XIII – першій половині XVII ст. відбувається тривалий процес становлення українського народу, який завершується в середині XVII ст., коли в часи Хмельниччини (1648–1657 рр.) розпочинається формування домодерної козацької (української) нації. Нажаль, з ліквідацією в кінці XVIII ст. Гетьманщини етнічні процеси у XIX – на початку XX ст. загальмовуються, зберігаючи при цьому такі головні ознаки українського етносу, як єдність мови, наявність певної етнічної території, пам'ять про спільне історичне походження, традиційну культуру, етнічну тотожність тощо. У XX – на початку XXI ст. попри всі жорстокі випробування і катаклізми, український етнос зумів зберегти свою неповторну самобутність і віру у власне майбуття².

Українська мова є однією з головних складових етнокультурного комплексу українців. А. Кримський у своїй праці «Українська мова, звідкіля вона взялася і як вона розвивалася» наголошував, що: «...в XIV віці мр. [малоросійська – Ю.Ф.] мова дообразувалася геть до краю; мр. мова XIV віку в тих своїх говірках, котрі тоді встигли розвинути найбільше, це вже є сьогочасна українська мова. І дальша історія мр. мови, XV–XVII віках, зійшла тільки на те, що розвигітовірки впливали на нерозвигітові, що архаїчні говірки випіралися щораз далі й далі з півдня на північ, до глухих закутків Полісся, де останки архаїчної мр. мови не вмерли й до сьогодні»³.

Загалом, у другій половині XVI ст. українська мова широко побутувала у тогочасному українському соціумі, а саме у середовищі селянства, міщанства, козацтва, дрібної і середньої шляхти. Разом з тим, її успішному поступальному розвитку і поширенню стали на заваді два чинники – активна полонізація заможної шляхти і магнатерії (українських князівських династій) і засилля староболгарської (церковно-слов'янської) у громадянському і духовному житті суспільства. На превеликий жаль, переважна більшість представників української еліти (провідної верстви) з родів князів Острозьких, Збараських, Корецьких, Вишневецьких, Заславських, Сангушків остаточно зрікалися свого етнічного коріння, своєї українськості (руськості, русинства, як тоді писали і говорили) та опольщувалися (полонізувалися).

З цього приводу, І. Огієнко (Митрополит Іларіон) писав: «За цього ж часу розпочався напівсмертельний для нашого народу, як нації, процес ополячення нашої інтелігенції та нашої шляхти: звичайно кидали свою православну віру, приймаючи католицтво, а потім забували мову й ставали поляками. Процес такого впровадження з часом усе збільшувався, на католицтво перейшла вся наша національна верхівка, а при Благочестивій вірі позоставалися тільки «попі та хлопі», як сміялися поляки. Ось чому українська мова поволі ставала для поляка «мовою холопською» бо при ній позостався тільки сам простий народ»⁴.

Отже, після Люблінської міждержавної 1569 р. та Берестейської міжцерковної 1596 р. уній на тогочасних етнічних землях України рідна мова українців почала зазнавати негативного впливу збоку польської.

Важливою етновизначальною ознакою українського народу є наявність власної етнічної території. Після остаточної ліквідації Галицько-Волинської держави, українські землі попали під владу іноземних поневолювачів. Якщо у першій половині XVI ст. більшу їх частину контролю-

вало Велике Князівство Литовське (Волинь, Східне Поділля, Середнє Подніпров'я, Київщина), а інші території – Польща (Галичину, Холмщину, Західне Поділля); Угорщина (Закарпаття); Молдова (Буковину); Московія (Чернігово-Сіверщину); Кримське ханство (Нижнє Подніпров'є), то вже у його другій половині відбулися важливі зміни. Внаслідок Люблінської міждержавної унії 1569 р. більшість споконвічних українських земель знову з'єдналися у державних кордонах новоствореної Речі Посполитої поляків і литовців. Це об'єднання посприяло українському етнокультурному розвитку.

Стосовно Закарпаття, то опісля поразки угорсько-чеської армії від турецького війська султана Сулеймана I в жорстокій битві під Могачем (1526 р.) Угорщина була поділена на три частини між Османською імперією, Австрією та Трансільванським князівством (Семиграддям). У свою чергу, переможці поділили і Закарпаття: Пряшівщина та Ужгород (т. зв. Ужанський комітат) опинилися під Австрією, а східна частина (Мукачеве, Берегове, Севлюш, Хуст, Тячево) – у складі Трансільванії. Протягом десятиліть ці багатостраждальні українські етнічні землі були ареною постійних кровопролитних війн⁵.

Характеризуючи тогочасні етнічні процеси, ми хочемо наголосити, що однією з головних рис і домінуючих ознак українського народу у той час була православна віра. Особливо це мало значення для тих українців, які мешкали на теренах Речі Посполитої (а їх була переважна більшість). Якщо до Берестейської міжцерковної унії (1596 р.) питання віри було на часі для української етнічної спільноти (селянства, міщанства, козацтва, духовенства, шляхти і магнатерії), то після її юридичного оформлення воно стало архіважливим. Саме з кінця XVI і протягом першої половини XVII ст. проблема віросповідання й визнання себе вірними чи православної, чи католицької, чи уніатської, чи протестантської конфесії стали визначальними для українського суспільства та посприяло більш чіткій кристалізації питання етнічної самоідентифікації етнічного самоусвідомлення тогочасним українцям (русином, руським) своєї самобутності і неповторності. Унія з Ватиканом, і створення підпорядкованої тільки йому Греко-Католицької церкви, повинно було допомогти вищому православному духовенству України і Білорусі, швидко впорядкувати свої внутрішні церковні справи, але в реальному житті вона стала каталізатором як українських етнічних, так і державотворчих і націєтворчих процесів.

Отже, унія стала важливим доленосним фактором в житті України й українців, бо вона не тільки допомогла визначитися українцям зі своєю етнічною приналежністю, а в майбутньому і національною.

Також однією із визначальних ознак українського етносу є його самобутня традиційна культура, у тому числі й її мілітарна складова, у нашому випадку – козацька, а наприклад, у часи Київської Русі – лицарсько-дружинна. На думку вченого С. Макарчука, чимала кількість писемних джерел, у тому числі створених іноземцями, дають підстави вважати, що у XVI ст. склалися і всебічно себе виявили «класичні» етнографічні риси українського народу, які повно та широко були вивчені етнографічною наукою в XIX – на початку XX ст. Стосовно другої половини XVI ст., то чітко простежувався той етнографічний поділ України, який не втратив свого значення і дотепер. Так, відомий полеміст Іван Вишенський наприкінці XVI ст. вживав такі етнотопоніми, як Мала Русія, Волинь, Подолія, Покуття, а за Густинським літописом, вирізнялися такі етнографічні землі, як Волинь, Поділля, Україна. Мініатюра з Учительного Євангелія заблудівського видання дають змогу відтворити українські сільськогосподарські знаряддя як: колісний плуг, коси, ціпи, лопати; способи будівництва двокамерних приміщень тощо. Там також простежується характерний комплекс селянського чоловічого одягу, що складається зі свити, шапки і шаровар. Загалом, у різних джерелах цього часу неодноразово згадуються такі атрибути вбрання, як шаровари, семиряги, шапки-бурки, постолі⁶.

Щодо мілітарної культури українців, то ми переконані, що саме лицарство Київської Русі-України було попередником і зразком українського козацтва. Запорожці, реєстровці і нереєстровці стали тим сталевим стрижнем, навколо якого консолідувався український етнос у XVI і до кінця XVIII ст.⁷.

Досліджуючи українські етнічні процеси другої половини XVI ст. треба зазначити, що важливими етновизначальними рисами українського народу є існування у нього етнічної та національної ідентичностей, самосвідомості, етнічної, національної та історичної пам'ятей, спільної долі, історії, самоназви, менталітету, стереотипів поведінки тощо. Зважаючи на формат нашого дослідження, ми не в змозі проаналізувати кожен з цих чинників, але зупинимось, на нашу думку, на найвагоміших. Так, жорстока страта С. Наливайка поляками у квітні 1597 р. стала знаковою для України і українців.

С. Леп'явко наголошує: «Наливайко був першим відомим діячем вітчизняної історії, який загинув у боротьбі проти Речі Посполитої. Тому він став одним із символів визвольної боротьби українського народу»⁸.

Вперше, в українській самосвідомості С. Наливайко став загально визнаним героєм України. Так смерть одного завзятого звитязця зробила з нього всеукраїнського мученика (сучасними словами – загальнонаціонального символу спротиву). Тому і на прикладі героїзації мученицької загибелі С. Наливайка, ми можемо простежити як з часом з етнічної пам'яті формується національна, а перші козацькі повстання 90-х р. XVI ст. під керівництвом К. Косинського і С. Наливайка творять у свідомості сучасників той магістральний напрямок і завдання, які будуть намагатися реалізувати реbelie 20–30-х рр. XVII ст., і все це, врешті-решт, призведе до Хмельниччини (Національної визвольної війни та соціальної революції українців під керівництвом Б. Хмельницького в 1648–1657 рр.).

Також, ми хочемо дещо зупинитися на власне назві (самоназві) української етнічної спільноти. М. Тиводар пише: «Всі колись і нині існуючі етноси мають свої власні назви («етноніми» – від поєднання двох давньогрецьких слів: *ethnos* – «народ» і *опота* – «ім'я»). Таке ім'я потрібно етносу тоді, коли він уже пройшов певний шлях історичного розвитку, а його члени усвідомили себе окремою етнічною спільнотою... Часто один і той етнос відомий під кількома назвами... Етнос із самоназвою українці, угорці, німці, румуни, поляки тривалий час називали русинами, рутинями, руснаками (від назви держави Київська Русь), турки і татари – козаками, росіяни – малоросами, зрідка – черкесами»⁹.

Щодо назви «Україна», яка на сьогодні є визначальним поняттям для нашої держави, території, культури й етнічної спільноти, то ми наведемо думки видатних українських вчених, які фахово пояснюють її походження і побутування. Зокрема, А. Кримський зазначав: «Слово «україна» в старовину визначало попросту «пограниччя»... Після татарської руїни XIII віку під «україною» малоруси розуміла переважно самісінькі землі дніпрового степового пограниччя (Україна Лівобічна й Україна Правобічна). З XV–XVI віку тут розвилось козацтво, і тоді територія «України» значно поширилася як по лівому, так і по правому боці Дніпра»¹⁰.

І. Огієнко з цього приводу наголошував: «Слово Україна, що заступило в нас Русь, відоме з давнього часу. Спершу визначало воно пограниччя... За пізніших часів вживання слова Україна в розумінні всієї української землі стає все частішим, цебто назва малої місцевості перенеслася на всю країну, що в історії явище звичайне...»¹¹.

Підсумовуючи аналіз цієї проблеми В. Баран пише: «Отже, в XVI ст. «Україна» як назва виступає в сучасному етнографічно-географічному розумінні... Вона приймається населенням і як означення окремої країни, землі, і як окремого, хоч і руського в широкому розумінні, народу. Поняття «Русь» поступово втрачає свій попередній етногеографічний і політичний зміст і не тільки підміняється, але й замінюється назвою «Україна»¹².

Отже, створення внаслідок Люблінської міждержавної унії 1569 р. федеративної держави Речі Посполитої та входження переважної більшості українських земель до її складу посприяло українському етнокультурному розвитку й консолідації українського народу.

Таким чином, у ході дослідження проаналізовано головні напрямки українського етнокультурного розвитку та відстежено динаміку етнічних процесів у другій половині XVI ст. Охарактеризовано історіографію проблеми дослідження, доведено спільне походження українців; простежено розвиток народної української мови; показано перебіг формування етнічних земель українців; з'ясовано вплив православної християнської віри на етнокультурні процеси; окреслено розвиток української традиційної культури загалом і мілітарної зокрема; осмислено становлення етнічної ідентичності, самосвідомості, етнічної пам'яті, самоназви народу і країни.

Загалом, український етнокультурний розвиток та етнічні процеси другої половини XVI ст. характеризуються як кількісним так і якісним наповненням, поступовим піднесенням та активізацією, особливо якщо порівняти їх розвиток в XV – першій половині XVI ст. А саме: 1) перебування українців й українських етнічних земель протягом першої половини XVI ст. у складі різних державних утворень (Великого князівства Литовського, Польського королівства, Московії, Угорщини, Молдови, Кримського ханства) істотно гальмувало український етнокультурний розвиток та етнічні процеси; 2) створення й інституалізація внаслідок Люблінської міждержавної унії 1569 р. федеративної держави Речі Посполитої поляків і литовців та входження переважної більшості українських територій до її складу, посприяло, на нашу думку, українському етнокультурному розвитку, становленню і консолідації українського етносу; 3) цілеспрямоване прагнення польської панівної меншості нав'язати українській підлеглій більшості свої закони, традиції, мову і релігію почали зустрічати спочатку слабкий, а пізніше і рішучий спротив української етнічної спільноти (але не усієї); 4) юридичне оформлення Берестейської міжцерковної унії 1596 р. і створення Уніатської (Греко-Католицької) церкви, не тільки розкололо до того єдину Руську Православну церкву, але й стало потужним каталізатором подій, які, врешті-решт,

призвели до всеукраїнського вибуху в середині XVII ст. – т. зв. Хмельниччини (Національно визвольної війни та соціальної революції українського народу під керівництвом Б. Хмельницького).

Врешті-решт, український етнокультурний розвиток й етнічні процеси у другій половині XVI ст. посприяли утвердженню у життєдіяльності українського етносу цілісного етнокультурного комплексу та поступальному розвитку етнічної ідентичності (самобутності, тотожності тощо).

Незважаючи на чималу кількість напрацювань, присвячених вітчизняному етнокультурному розвитку й етнічним процесам другої половини XVI ст. залишається багато цікавих тем, які прямо і опосередковано пов'язані з цією тематикою, зокрема, дослідження тогочасної української ментальності й стереотипів поведінки тощо. Маємо надію, що дослідниками у подальшому вдасться залучивши нові джерела, здійснити аналіз та дослідити ці та інші проблеми, пов'язані з українським етнокультурним розвитком й етнічними процесами другої половини XVI ст.

¹ Фігурний Ю. Основні версії походження українського етносу: фаховий українознавчий аналіз // Українознавство. – 2010. № 3(36). – С. 219.

² Фігурний Ю. С. Українське етнототалітаризація (XV–XVIII ст.) в українознавчому вимірі. Монографія та вибрані українознавчі праці. – 2-ге вид. доп. і доопр. – К., 2014. – С. 21.

³ Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської Старо-Українщини XI–XVIII вв. – К., 1924. – С. 112.

⁴ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К., 2001. – С. 160.

⁵ Фігурний Ю.С. Етнічні, національні та державотворчі процеси на Закарпатській Україні й участь у них інтегральних українських націоналістів (1938–1939 рр.). – К., 2008. – С. 11.

⁶ Макаруч С.А. Етнічна історія України. – К., 2008. – С. 161–162.

⁷ Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства: нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. – К., 2004. – С. 210–211.

⁸ Леп'явко С. Семерій Наливайко // Історія України в особах: Литовсько-польська доба. – К., 1997. – С. 227.

⁹ Тиводар М. Етнологія. – Ужгород, 1998. – С. 124–125.

¹⁰ Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської Старо-Українщини XI–XVIII вв. – К., 1924. – С. 89.

¹¹ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К., 2001. – С. 100.

¹² Баран В. Д., Баран Я. В. У пошуках джерел українського народу. Вибрані наукові праці. – К., 2011. – С. 134.

В статтє аналізується українське етнокультурне розвиток і етнічні процеси во второй половині XVI в. Охарактеризовані наукові наробки по указанній тематикє. Доказана общность происхождения украинцев. Раскрыты особенности функционирования тогдашнього українського язика. Показан ход формирования українських етнічних земель. Выяснено влияние православной христианской веры на етнокультурные процессы. Осмысленно становления етнічної ідентичности, самосознания, памяти и самоназвания народа и страны. Проанализировано влияние українського етнокультурного развития и етнічних процессов второй половини XVI в. на утверждение в жизнедеятельности українського етноса целостного етнокультурного комплекса.

Ключевые слова: Украина, украинцы, украинский этнос, украинское етнокультурное развитие, етнічні процеси, язык, территория, традиционная культура.

The article analyzes the Ukrainian ethno-cultural development and ethnic processes in the second half of the XVI century. The scientific achievements of the mentioned topics are characterized. The commonality of the origin of Ukrainians is proved. The peculiarities of functioning of the contemporary Ukrainian language are revealed. The course of formation of ethnic lands of Ukrainians is shown. The influence of the Orthodox Christian faith on ethno-cultural processes is revealed. The formation of ethnic identity, self-consciousness, memory and self-name of the people and country is comprehended. The influence of Ukrainian ethnocultural development and ethnic processes of the second half of the XVI century is analyzed. for confirmation in the life of the Ukrainian ethnos integral of the ethno-cultural complex.

Keywords: Ukraine, Ukrainians, Ukrainian ethnos, Ukrainian ethno-cultural development, ethnic processes, language, territory, traditional culture.